

Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти: Зб. наук. пр. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Вип. 12 (17). – К.: НПУ, 2011. – С. 11 – 16.

УДК 371.124:7

Соломаха С.О.

**ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ
ХУДОЖНЬО – ЕСТЕТИЧНОГО СВИТОГЛЯДУ ВИКЛАДАЧІВ
МИСТЕЦЬКИХ ДИСЦИПЛІН**

В статье рассматривается художественно-эстетическое мировоззрение как основа профессиональной подготовки учителей художественных дисциплин. Автор делает акцент на психолого-педагогических механизмах развития художественно-эстетического мировоззрения педагога как стержня его культурного становления и отношения к своей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: искусство, преподаватели художественных дисциплин, художественно-эстетическое мировоззрение, психолого-педагогические механизмы, художественное восприятие, художественно-творческая деятельность, художественный образ.

Основною фундаментальною позицією мистецької освіти є єдність процесів формування духовної культури особистості, переходу від засвоєння інформації до розвитку світоглядної позиції людини засобами мистецтва, оскільки критерієм успішності фахової діяльності вчителів мистецьких дисциплін є здатність сприймати, перетворювати, зберігати та використовувати художню інформацію закарбовану у мистецьких творах з метою навчання та виховання учнівської молоді. Художньо-естетичний світогляд не тільки становить предметне, гностичне підґрунтя професійної діяльності викладачів мистецьких дисциплін, але й визначає її аксіологічну та методологічну спрямованість.

Особливого значення в цьому контексті набувають наукові праці, присвячені проблемі формування світогляду особистості засобами мистецтва. Дослідження більшості сучасних психологів (Д. Абрамян, В. Алахвердов, І. Бех, А. Костюк, А. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, О. Мелік-Пашаєв, Н. Рождественська, В. Рибалка, С. Рубінштейн, Е. Помиткін, П. Симонов, П. Якобсон, Т. Яценко) і педагогів (М. Лещенко, Л. Масол, Н. Миропольська, Г. Ніколаї, О. Олексюк, В. Орлов, О. Отич, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Шевнюк, О. Щолокова, Г. Шевченко та інш.) ґрунтуються на тому, що саме мистецтво виявляється ключем до відкриття та розуміння людської індивідуальності, її специфіки та закономірностей, найважливішим засобом ціннісно-смиислового осягнення буття. В ньому задається та осмислюється структура світу людини в усій багатоманітності форм його прояву та вираження.

Мета статті - визначити психолого-педагогічні механізми розвитку художньо-естетичного світогляду викладачів мистецьких дисциплін, оскільки важливою умовою їхнього професійного становлення є формування власної світоглядної культури у процесі неперервної професійної освіти й індивідуального самовдосконалення.

Надаючи великого значення розвитку особистості через мистецтво, більшість психологів та педагогів стверджують, що саме воно забезпечує цілісність та творчий розвиток особистості, ставить перед собою головну мету – особистісне зростання. Внутрішні смисли, які визначають суб'єктивне сприйняття особою себе, дійсності та цілей своєї життєдіяльності, є проявом особистісних орієнтацій, що впливають на поведінку людини. Сутність психолого-педагогічного впливу мистецтва полягає у специфічній естетичній природі художньої форми, яка сприяє безпосередньому та невимушеному входженню смислового світу твору у внутрішній світ особистості. У цьому процесі важливу роль відіграє сприйняття. Художні твори мають образно-

емоційний характер, тому їх сприйняття залежить не тільки від інтелекту, але й від емоційної сфери та досвіду особистості, її почуттів та установок.

На думку Л. Виготського, будь-який витвір мистецтва природно розглядається психологом як система подразників, свідомо і спеціально організованих з таким розрахунком, щоб викликати естетичну реакцію, яка з'являється під час сприйняття мистецтва й змінює дію «афекту від болісного до того, який приносить насолоду» [2, с.116]. За Л. Виготським, мистецтво не інформує, а спонукає людей до боротьби проти втрати смислу, оскільки основним завданням мистецтва є проникнення за поверхневий зміст, пізнання смислу відображеного у творі життя. Отже, *мистецтво* – це ціннісно-нормативна сфера людського буття, що зв'язує цілісне пізнання, спілкування, інтелект, почуття та моральні уявлення людей. Ці властивості є цілісно-домінуючими у розвитку особистості.

Ця думка розвивається у дослідженні Л. Єрмолаєвої - Томіної, [3] яка визначаючи художню творчість як *діяльність, процес і продукт*, визначає сприйняття одним з її центральних психологічних механізмів, поряд із нейрофізіологічними задатками, здібностями, креативністю, емоціями, почуттями, вольовою саморегуляцією, пам'яттю, творчою уявою, відчуттями, мисленням. Л. Єрмолаєва – Томіна наголошує на творчій діяльній природі сприйняття, оскільки на відміну від відображення, сприйняття передбачає обов'язкове отримання нової інформації. Це стосується як сприйняття дійсності (світосприйняття) так і сприйняття мистецтва, адже змістом його є нова інформація, що передається у новій формі з використанням нових зображувальних засобів. В чому ж новизна ?

Отримання нової інформації залежить від специфіки естетичної свідомості індивіда. Оскільки вона є завжди індивідуальною – і у автора твору і у того, хто його сприймає, отже і установка на сприйняття, відображення, вираження буде індивідуальною і вибірковою. Установка є дуже важливою складовою художньої творчості і художньо - естетичного

світогляду особистості. Тому що, від неї залежить рівень розвитку тих чи інших якостей сприйняття для художньо-творчої діяльності, в якій роль установки виконують ідеї, думки, настрої самого митця, які він передає через художній твір. Мистецтво, таким чином, завжди органічно пов'язано із індивідуальністю й особистістю творця і особою того, хто його сприймає. Твори мистецтва не можуть бути повторені, ні по формі, ні по змісту і потребують нового в кожному творі. [3, с.147-149]

Зв'язок художнього сприйняття зі специфічною діяльністю виявляє у своєму дослідженні С. Рубінштейн [7]. На його думку, чуттєві дані, що виникають під час сприйняття, трансформуються у певний художній образ, що втілюється у певному художньому матеріалі (фарби, полотно або звуки, ноти, ритм). Художній образ у той же час набуває певних ознак предмета діяльності, отже й трактується тим хто створює його або сприймає у певному художньому «ключі». Це потребує «розкодування» знакової системи, притаманної тому чи іншому мистецтву. «Розкодування» як і створення художніх форм в свою чергу передбачає володіння спеціальними знаннями, уміннями і навичками, які формуються у творчій мистецькій діяльності. Таким чином, «сприйняття, – пише С.Л.Рубінштейн, – не тільки пов'язане з дією, діяльністю, а й саме воно є специфічною пізнавальною діяльністю, співставлення, співвіднесення чуттєвих якостей предмета, що виникають в ньому. У сприйнятті чуттєві якості немов би вилучаються з предмета – для того, щоб у той же час бути віднесеними до нього (у феноменологічній редуції – курсив мій). Сприйняття - це форма пізнання дійсності» [7, с.267].

Вплив мистецтва може бути неоднозначним, двояким – позитивним та негативним, функціональним та дисфункціональним і по-різному впливати на розвиток особистості, її емоційний стан. Це залежить від змісту та форми художніх творів, світогляду та мети їх авторів, від соціально-політичної та духовно-психологічної атмосфери в суспільстві, від соціальних цінностей, які є значущими в той або інший історичний період. Він залежить і від особистісних

особливостей тих, хто сприймає мистецтво, від ступеня їх духовного, морального розвитку, художньої культури, від виховання в сім'ї та загального психічного розвитку, особливо інтелекту та естетичних почуттів. Повсякденний вплив мистецтва, його окремі твори залишають відбиток у психіці, свідомості (в більшості випадків несвідомо) і складають певний емоційний фон, який зумовлює якісні зміни загального настрою, сприйняття і навіть поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що в художній формі отримують вираження всі складові людської особистості, що мають своє інтелігентно-цілісне енергійне вираження в ній (за О. Лосєвим). Мистецтво, відображаючи конкретну і неповторну мить, фіксує її ніби навіки (згадаємо Й. Гете – «зупинись мить – ти прекрасна»), разом з тим повторює її кожен раз по новому у свідомості безлічі людей, які через сприймання художнього твору виражають своє світовідчуття, світосприйняття, світовідношення, світопереживання.

Специфіка впливу творів мистецтва на особистість, на думку психологів, виявляється у механізмах емпатії та рефлексії, оскільки художнє переживання виникає внаслідок співвіднесення особистісного смислового досвіду реципієнта зі смисловим досвідом художника. Якщо в результаті цієї взаємодії відбувається трансформація смислової сфери того, хто сприймає твір мистецтва, то його художнє переживання завершується ефектом катарсису. За *законом естетичної реакції* (Л. Виготський) стан катарсису (цей термін ввів у обіг ще Аристотель) породжується реакцією на протиріччя форми і змісту, що визначається афектом, який розвивається в двох протилежних напрямках й у завершальній точці, ніби в короткому замиканні, знаходить своє знищення в емоції. Адже, емоція, як зауважує Л. Виготський, завжди є розряд і втрата енергії. Коротке замикання – це найсильніший розряд енергії! У результаті взаємознищення емоцій виникає специфічний стан очищення або *катарсису* [2].

Внутрішньою умовою психолого-педагогічного впливу художнього твору, що перетворює потенційні його можливості на духовну організацію особистості й виявляється у кількісних та якісних, структурних перетвореннях її психіки, є на думку Є. Крупніка [4], *розвиток художньої свідомості особистості*. Він визначає три типи психологічного впливу мистецтва на особистість: *перший тип* опосередковується психологічним механізмом емпатії й заснований на співпереживанні й співучасті реципієнта у «життєвій колізії» художнього твору, тобто на *«ефекті присутності»*; *другий тип* опосередковується психологічним механізмом відчуження й заснований на спогляданні досконалості художньою формою, тобто на *«ефекті відчуження»*; *третій тип* опосередковується психологічним механізмом *катарсису*, як вищого ступеня сприйняття мистецтва, у концентрованому вигляді інтегруючого насолоду від логіки сюжету, досконалості художньої форми і засобів виразності мистецького твору, сприйняття ціннісних орієнтацій автора й прийняття їх як власні, особистісні, тобто це *«ефект очищення, гармонізації й перетворення»* особистості під впливом мистецтва [4, с. 8-9].

Основним механізмом катарсису як «ядерного» ефекту прискорення впливу мистецтва є *«ефект піднесення»* (В. Рибалка) особистості над собою під час емоційного переживання мистецького твору, отримання нею від художнього спілкування дещо більшого ніж вона мала до цього, адже катарсичне перетворення особистості у спілкуванні з мистецтвом, через піднесення її над існуючою дійсністю, створює *ефект власної психологічної перемоги* й сприймається підсвідомістю як *вчинок*, й відтоді *стає ціннісним смислом*, отже й частиною світогляду особистості. Катарсичні переживання особистості виявляються у гармонізації і перетворенні різних пластів психіки, оскільки функція катарсису – відтворення цілісної індивідуальності людини (Л. .Виготський, Є. Крупнік, Д. Лукач, Т. Флоренська).

Так, на думку В. Аллахвердова мистецтво існує як особливе явище культури, тому що воно створено для того, щоб давати людям високу емоційну насолоду, адже художній текст організується саме таким чином, що викликає стан катарсису. Разом з тим, спілкування з художнім текстом навчає людину свідомо долати протиріччя, закладені в художній формі й, тим самим, розвиває інтелектуальні здібності. А саме головне – вчить сприймати світ з різних точок зору. «Звідси, – пише В. Аллахвердов, - й головне призначення мистецтва в контексті культури: воно вчить творчому сприйняттю світу. Мистецтво вчить жити в світі парадоксів й нісенітниць, які між тим, мають особливий смисл. Воно спонукає приймати одночасно невичерпну множинність позицій й визволяє людську здатність до відкриття нового від консервативного павутиння повсякденної дійсності. Сприйняття художнього тексту імітує для читача або глядача творчий процес, породжуючи емоційне переживання інсайту, творчого відкриття. А емоційна підзарядка, яку отримує в цей час людина, надихає її на пошук творчих рішень й нових ідей у всіх сферах життєдіяльності». [1, с.94 – 95].

Таким чином, інтегральний підхід до вирішення проблеми психолого-педагогічного впливу мистецтва показує, що художній тип установки, механізм катарсису, й ціннісно-сміслова рефлексія створюють кумулятивний ефект творчого, естетичного відношення особистості до мистецтва, що визначає високий рівень ціннісної орієнтації та світоглядної культури .

Психологічні дослідження у галузі мистецтва (Д. Абрамян, В. Алахвердов, А. Костюк, А. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, Н. Рождественська, С. Рубінштейн, П. Симонов, П.Якобсон) показують, що сприймання мистецтва є великою мірою підсвідомим процесом, який не підлягає раціональному поясненню, тому що наша свідомість спирається на безсвідоме, вона весь час виростає з безсвідомого і повертається до нього. «У З. Фрейда, – пише Н. Рождественська, – є ємна метафора, яка яскраво характеризує цей процес взаємодії свідомого і підсвідомого: він порівнює

психіку із вершником на коні, де вершник, істота розумна, символізує нашу свідомість, а кінь, гаряча потужна тварина, – наше безсвідоме. Вершник без коня є безпомічним, але й кінь, що скинув вершника, несеться не розбираючи шляху» [6 с.75]. Безсвідоме відрізняється від усвідомленого тим, що відображувана ним реальність зливається з емоційними переживаннями суб'єкта, його відношенням до дійсності. «У створенні художнього твору дивовижно переплітаються свідомі й несвідомі, інтелектуальні й емоційні, пізнавальні й оцінювальні процеси» [6, с.133]. Первісні елементи форми: ритм, фарби, інтонаційний малюнок, прийоми художньої мови пов'язані із сприйняттям й переробкою чуттєвої інформації, тобто з першою сигнальною системою. Ця мова мистецтва є яскравою, конкретною і емоційною. Форма твору сприймається безпосередньо, вона апелює до відчуттів глядачів або слухачів, в то й час як зміст твору потребує логічного осмислення. Звідси походить єдність свідомого і безсвідомого у творчому процесі, пов'язана з єдністю форми і змісту мистецького твору [6, с.77 -78].

Психологи, що створили культурно-історичну теорію походження свідомості (Л. Виготський, С. Рубінштейн, А. Леонтьєв) вважають, що свідомість виникла в процесі суспільної практики, так само як і сучасні естетики розглядають становлення художньої свідомості не в сфері споглядання, а в сфері діяльності. Мистецтво з точки зору цих авторів виникає не як сублімована сексуальна потреба (за З. Фрейдом), а як реалізація потреби людини у спілкуванні, морального й естетичного осмислення дійсності. «Дійсно, мистецтво – це й пізнання світу, й морально – правова оцінка дійсності з позиції гуманістичного ідеалу, й перетворення життєвих вражень, й виразна форма, поза якої не існує змісту твору і яка є мовою художнього спілкування» [6, с.75]. Аксиологічний потенціал мистецтва міститься у самій його *сутності* і пояснюється тим, що емоційна сторона свідомості, естетичні ідеали особистості – первинні стосовно інтелекту у формуванні духовних інтересів, ставлення до світу взагалі.

На думку Н. Рождественської, в художній картині світу, що виникає в процесі художньої діяльності, не тільки відображено об'єктивну реальність, а й виражено відношення митця до об'єкту зображення. Творче перетворення світу у творі мистецтва залежить від своєрідності особистості митця: його світорозуміння, цінностей, уявлень про ідеал. Сприймаючи твір мистецтва ми занурюємось у світ почуттів, ідей, моральних і громадянських цінностей його автора. В цьому сенсі художня картина світу є завжди суб'єктивною, хоча й відображає суттєві, типові риси дійсності [6,с.79]. Разом з тим, смисл художнього твору відтворюється особистістю на основі власного світорозуміння та світовідчуття і постає його особистісною інтерпретацією авторського задуму. Зіткнення в мистецтві з іншим смисловим баченням світу дозволяє людині осягнути явища дійсності водночас з різних точок зору – стереоскопічно. Це призводить до зміни емоційно-ціннісного ставлення суб'єкта до світу, яке впливає на актуалізацію певних категоріальних структур індивідуальної свідомості або, навіть, на їх перебудову.

Спираючись на методологічні основи теорій Л. Виготського, А. Костюка, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна сучасні автори поглиблюють дослідження проблеми художнього сприйняття. Так, у своєму психологічному дослідженні художнього світу митця О. Мелік-Пашаєв показує як естетичне світовідношення, втілене у художньому світогляді, стає базисним ґрунтом розвитку здібностей особистості у всіх видах художньої творчості. О. Мелік-Пашаєв доводить, що тільки вищому (трансцендентному) рівню світосприйняття художника, пов'язаного з переживанням його вищого творчого «Я», притаманна така якість світовідчуття, коли повсякденний досвід митця переплавляється у художньому задумі так, що стає джерелом естетичних вражень і переживань людей, а отже отримує здатність впливати на їхній світогляд [5].

У здатності мистецтва викликати почуття естетичної насолоди криється його об'єднуюча та перетворювальна можливість. Естетична

насолада - це притаманне лише людині специфічне особистісне переживання, що викликане творчою діяльністю або сприйняттям прекрасного в житті і в мистецтві. Воно виявляється у загальному емоційному піднесенні всіх духовних сил людини. У прагненні людини до естетичної насолоди проявляється естетична потреба людини сприймати красу й творити за її законами. Вона формується у безпосередній творчій діяльності, разом з тим є формою індивідуального духовного стану особистості. Емоційне піднесення від пережитої людиною естетичної насолоди твором мистецтва призводить до відчуття співучасті її у подіях, що спонукали автора до написання того чи іншого твору, незалежно від того, що це за події – історичного або особистого плану. «Пристрасті і долі вигаданих героїв, - писав Л. Виготський, – їх радість і горе турбують, хвилюють й заражають нас, не дивлячись на те, що ми знаємо, що перед нами не реальні події, а вигадка фантазії. Це відбувається тому, що емоції, якими заражають нас зі сторінок книги або зі сцени театру художні фантастичні образи є абсолютно реальними і переживаються нами по справжньому серйозно і глибоко. Часто проста комбінація зовнішніх вражень, таких як, наприклад музичний твір, викликають у людини, що слухає музику цілий складний світ переживань і почуттів» [2, с.14 – 15]. Це розширення і поглиблення почуттів, творча їх перебудова створює психологічне підґрунтя для використання мистецтва як могутнього засобу розвитку світогляду особистості. Тільки висока художність твору може викликати в людини глибоке естетичне переживання, в якому поєднуються й чуттєва насолода красою, й емоційна насолода від вирішення висунутих митцем проблем у світлі ідеалу прекрасного. Тож, через мистецтво високі принципи, норми і ідеали органічно входять в духовний світ людей.

Таким чином, визначення психолого-педагогічної сутності мистецтва дозволив нам цілісно виявити механізми впливу мистецтва на особистість, як потужного засобу розвитку світоглядної культури

особистості, в цілому й розвитку художньо-естетичного світогляду викладачів мистецьких дисциплін, зокрема. Через вплив на почуття мистецтво здійснює пізнавальну, естетичну, гедоністичну функції, що дає змогу реалізувати цілісний підхід до розвитку художньо - естетичного світогляду як необхідної складової фахової діяльності викладачів мистецьких дисциплін й чинника їх духовного зростання.

Література:

1. Аллахвердов В. М. Психология искусства: Эссе о тайне эмоционального воздействия художественных произведений / В. М. Аллахвердов. – СПб: ДНК, 2001. –197 с.
2. Выготский Л. С. Психология искусства/Л. С. Выготский.– М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
3. Ермолаева-Томина Л. Б. Психология художественного творчества: Учебное пособие для вузов/ Л. Б. Ермолаева-Томина.– 2-е изд.– М.: Академический Проект: Культура, 2005.– 304 с.
4. Крупник Е. П. Психологическое воздействие искусства/ Е. П. Крупник.– М.: Издательство «Институт психологии РАН», 1999.– 240 с.
5. Мелик-Пашаев А. А. Мир художника/А.А. Мелик-Пашаев.– М.: Прогресс – Традиция, 2000.– 271с.
6. Рождественская Н. В. Психология художественного творчества/ Н. В. Рождественская.– С. Петербург, 1995.– 272 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2-х т.– Т.1 /С. Л. Рубинштейн.– М.: Педагогіка, 1989. – 488 с.